

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

SPECIFIC PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COMMUNICATION ACTIVITY OF THE PRESCHOOL-AGE CHILDREN WITH COGNITIVE DEVELOPMENTAL DELAY

У статті розглянуто особливості комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку (ЗПР). Аналізуються наукові праці, присвячені проблемі взаємодії та комунікації дітей із освітніми особливими потребами, які демонструють комунікативну діяльність як головний критерій розвитку особистості. Окреслюються окремі аспекти комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із ЗПР, такі як формування комунікативних умінь, розвиток мовленнєвого спілкування, комунікативно-особистісний розвиток, формування міжособистісних стосунків з однолітками та дорослими, особливості формування навичок спілкування в навчальній діяльності, особливості емоційної сфери. Вивчаються зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на розвиток комунікативних процесів, виокремлюються напрями подолання комунікативних бар'єрів, аналізуються причини виникнення труднощів у комунікації, окреслюються можливі методи та шляхи уникнення перешкод до взаємодії з іншими. Визначається рівень комунікативної адаптації та її корекції у дітей відповідної категорії.

Також наводяться результати дослідження комунікативної активності у корекційно-розвивальній роботі, у якому брали участь діти віком 4–6 років з особливими освітніми потребами, яке показало, що рівень мовленнєвої активності є доволі низьким, більшість дітей використовує ситуативну форму спілкування, а також користуються невербальними засобами комунікації. Звертається увага на творчі здібності особистості, які потребують активного вдосконалення. Визначається важливість активної батьківської участі у вихованні та навчанні дітей з особливими потребами, зокрема любові, взаємодії, змістовного спілкування, позитивного ставлення, що сприятиме активному введенню особистості в соціум. Підсумовуються результати дослідження, які спонукають до подальших пошуків оптимальних методів розвитку комунікативної діяльності.

Ключові слова: затримка психічного розвитку, комунікативна діяльність, соціальна

адаптація, спілкування, формування особистості.

The article considers the specific features of communication activity of preschool children with cognitive developmental delay. Scientific works devoted to the problem of interaction and communication of children with special educational needs are analyzed, which demonstrate communication activity as the key criterion for personality development. Certain aspects of communication activity of preschool-age children with developmental delay are outlined: formation of communication skills, development of speech communication, communication and personal development, formation of interpersonal relations with peers and adults, peculiarities of the formation of communication skills in class activities, and features of emotional sphere. Both external and internal factors influencing the development of communication processes are studied, the approaches to overcoming communication barriers are singled out, the causes of communication difficulties are analyzed, as well as possible methods and ways to avoid obstacles to interacting with others are outlined. The level of communication adaptation and its modification in this category of children is determined.

The article also presents the results of a study of communication activity conducted in the course of remedial and developmental work, which involves children aged 4–6 years with special educational needs. It shows that the level of speech activity is quite low, most children use situational model of communication, and they also use nonverbal communication means. Special focus is made on the creative abilities of an individual, which require active improvement. The importance of active parental participation in the upbringing and education of children with special needs is determined, in particular, their love, interaction, meaningful communication, positive attitude, which promote the active social involvement of the individual. The results of the study are summarized, and they encourage further research of optimal methods for communication activity development.

Key words: cognitive developmental delay, communication activity, social adaptation, communication, personality formation.

УДК [159.923-053.4-056.36]:[007:376]
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.22.18>

Сухоцька І.Б.

асистент кафедри спеціальної освіти та соціальної роботи
Львівський національний університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Комунікативна діяльність та взаємодія дітей з особливими освітніми потребами є однією з актуальних проблем сьогодення. Особливого значення ця проблема набуває в контексті вирішення питань соціальної адаптації та інтеграції дітей із затримкою психофізичного розвитку. Все частіше бачимо, як складно таким дітям пристосовуватися до соціуму, взаємодіяти з однолітками та дорослими. Вирішення

проблеми комунікації та взаємодії дітей дошкільного віку із ЗПР передбачає пошук ефективних методів психологічного впливу на дитину, застосування яких забезпечувало б успішність у комунікативній адаптації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці з вивчення проблеми взаємодії та комунікації дітей з особливими освітніми потребами (А. Богуш, І. Мартиненко, І. Марченко, М. Шеремет, В. Тищенко, В. Тарасун,

К. Островська, В. Синьов) дали значне підґрунтя для створення програм розвитку, які характеризуються великим попитом та високою ефективністю.

Значну увагу проблемі комунікації дітей із ЗПР у своїх наукових доробках приділяють психологи та педагоги (І. Мартиненко, І. Марченко, Г. Найдьонова, І. Омельченко, Н. Пахомова, Т. Піроженко, М. Прищак, Л. Савчук, Н. Савінова, Л. Трофименко Л. Федорович), дослідження показують, що комунікативна діяльність є головним критерієм розвитку дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами, науковці трактують комунікативну діяльність як цілеспрямовану активність учасників спілкування.

Окремі аспекти комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із ЗПР висвітлені у наукових працях (А. Колупаєва, Т. Марчук, І. Марченко, Л. Савчук, С. Тарасюк), а саме формування комунікативних умінь у дітей старшого дошкільного віку із ЗПР (Л. Кашуба); розвиток мовленевих навичок спілкування засобами образотворчого мистецтва (О. Дмитрієва, О. Вольська, Ю. Галлямова); комунікативно-особистісний розвиток та формування міжособистісних стосунків з однолітками та дорослими у старших дошкільників із ЗПР (Л. Прохоренко, Т. Сак, О. Мілевська); особливості формування навичок спілкування в навчальній діяльності (Н. Баташева, Н. Деревянкіна та ін.); особливості емоційної сфери як основи смислового спілкування у дошкільників із ЗПР. Однак для формування цілісного наукового уявлення про явище комунікативної діяльності та розроблення ефективної технології психологічного впливу щодо формування комунікативної компетентності у дітей-дошкільників із ЗПР вибіркове вивчення вищезазначених аспектів комунікативної діяльності є недостатнім.

Постановка завдання. Метою дослідження є вдосконалення можливостей застосування засобів альтернативної та допоміжної комунікації в процесі виховання та навчання дітей із затримкою психічного розвитку в інклюзивному просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людина реалізує себе у взаємодії з іншими людьми. Здатність спілкуватися та потреба в комунікації є чи не найважливішими сутнісними ознаками кожної особистості. Основною метою комунікації є налагодження міжособистісних стосунків та обмін інформацією.

Оскільки спілкування є єдиним можливим шляхом установлення стосунків з іншими, то характер майбутніх взаємовідносин опиняється у безпосередній залежності від сформованості комунікативних умінь особистості, володіння нею засобами спілкування та вміння долати комунікативні перешкоди [6, с. 18].

В закладах освіти виховується і навчається значна кількість дітей із ЗПР, у яких спостерігається порушення в пізнавальній діяльності, поведінці, емоційній сфері, мовленні. Однак найчастіше у таких дітей присутнє порушення комунікації та формування особистості.

Формування особистості дитини та ефективність її адаптації і соціалізації у подальшому залежать від психічного розвитку дитини, який визначається розвитком її сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, мовлення, емоцій, відчуттів та вольових якостей [2].

На розвиток дитини та її комунікативні навички значною мірою впливає характер її стосунків з оточенням. Саме ставлення дорослого до дитини є прикладом і необхідним рушієм для формування її світогляду та сприйняття оточуючих і самої себе, адже дитина із ЗПР своєрідно сприймає соціум та виражає емоційне ставлення до нього.

Особливого значення стосунки з дорослими набувають у період дошкільного віку. В цей період постійне залучення дорослого до розвитку дитини є надзвичайно важливим, адже сприятиме її входженню в соціум, що забезпечить їй активну комунікативну діяльність.

Для ефективного виховання та навчання дітей із ЗПР необхідно виділити їх психологічні особливості спілкування. Нехтування спілкування педагогами та батьками, некомпетентність щодо особливостей дітей ускладнюють розвиток процесів їх комунікації та соціалізації, що в майбутньому може призвести до замкненості в собі, зниження самооцінки та підвищення рівня тривожності. Важливо вчасно навчити дітей із ЗПР зав'язувати дружні стосунки та комунікувати з однолітками, щоби попередити початок процесу їх дезадаптації.

Специфіка порушень розвитку зумовлює виникнення особливих умов, у яких відбувається взаємодія дитини з оточуючими. У цьому контексті ЗПР потребує окремого вивчення через комплексний характер такого порушення та його впливу на міжособистісну взаємодію дитини з оточуючими насамперед через труднощі, які виникають під час їх комунікації (Г. Акопов, В. Грачов, М. Каган, А. Хараш) [1, с. 253].

Як зазначали вище, найбільш характерними симптомами ЗПР є порушення комунікативної діяльності, соціальної адаптації, порушення когнітивного розвитку порівняно з однолітками, часто спостерігаються труднощі в оволодінні навиків читання та письма, виражаються прояви проблемної поведінки та гіперактивності, незначне порушення дрібної моторики, порушена емоційно-вольова сфера.

Незважаючи на наявність значної симптоматики, діти із затримкою психічного розвитку здатні продуктивно використовувати допомогу дорослих, вони вступають у діалоги

та спільну діяльність. Важливо вже на перших корекційно-розвивальних заняттях працювати над соціалізацією дітей, їхніми комунікативними вміннями.

Розвиненість комунікативних навичок також пов'язана з рівнем розумового розвитку. Чим нижче рівень розвитку інтелектуальних можливостей суб'єкта, тим менш варіативні їх комунікативні дії, чим більше ментальний досвід індивіда, тим активніше прояв його інтелектуальної діяльності, яка пов'язується з комунікативно-мовленнєвим розвитком [7, с. 193]. Можемо сказати, що у дітей із ЗПР насамперед страждають передумови інтелектуальної діяльності. Однак вони можуть мати творчі здібності, які необхідно активно вдосконалювати. Слід пам'ятати, що діти із ЗПР активніше проявляють себе як особистості та є більш емоційними в ігровій діяльності.

Проте у кожної дитини спостерігаються свої здібності, завдяки яким педагоги, батьки зможуть допомогти взаємодіяти та навчити спілкуватися з іншими людьми. У формуванні комунікації дітей педагог виступає зразком поведінки та мовленнєвої діяльності, а також слід пам'ятати про невід'ємну роль батьків у формуванні особистості та її комунікативних здібностей.

З огляду на індивідуальні особливості психологічного розвитку дітей із ЗПР та завдяки використанню інноваційних методів психокорекційної роботи можливе формування позитивного образу особистості. Задля подолання комунікативних недоліків у дітей із ЗПР у інклюзивному середовищі постає необхідність системної організації спеціальної корекційно-розвивальної командної роботи, підвищення кваліфікаційного рівня спеціалістів.

Часто діти із затримкою психічного розвитку, перебуваючи в інклюзивному просторі, знаходяться на самоті. Усвідомлюючи те, що вони не такі, як інші, вони не бажають спілкуватися з однолітками та дорослими. Успішність у подоланні комунікативного бар'єру певною мірою залежить від здатності адекватно взаємодіяти з оточуючими, в чому може допомогти командний супровід, у якому беруть активну участь у розвитку та формуванні особистості як фахівці, так і сім'я загалом.

Оскільки спілкування дитини дошкільного віку з дорослими не обмежується закладами дошкільної освіти, а зав'язується насамперед у сім'ї, саме сім'я є першою сходинкою формування самосвідомості, комунікативних навичок, виховання моральних почуттів дітей, самооцінки. Проте батьки не завжди усвідомлюють те, наскільки важливою є їх взаємодія і спілкування з власними дітьми. Кожна дія батьків має працювати на розвиток та виховання дитини від раннього віку. Слід розмовляти з нею, надавати різну інформацію залежно

від віку та стану пізнавальних процесів, звертати увагу дитини та називати предмети, що її оточують вдома, на прогулянці, в громадських місцях, пропонувати виконувати елементарні доручення, залучати до різноманітної праці. В такий спосіб дитина активніше знайомиться з навколишнім світом, вступає в тісний зв'язок з ним і відчуває себе потрібною в соціумі.

Позбавлення дітей участі дорослого, любові, втрата змістовного спілкування призводить до дезінтеграції зовнішньої комунікації, негативного образу особистості. Також можемо говорити про те, що часто батьки ігнорують комунікативний, інтелектуальний і соціальний дефіцит, не усвідомлюючи клінічних особливостей своїх дітей.

Вчені виокремлюють із загальної характеристики комунікативної діяльності специфічні особливості, що притаманні дітям із затримкою психічного розвитку. Зокрема, дітям із ЗПР властиве порушення у формуванні всіх сторін мовленнєвої діяльності, як звукової, так і смислової (А. Колупаєва, Т. Марчук, І. Омельченко, Є. Соботович) [1, с. 254].

Проаналізувавши низку праць, а також провівши дослідження, можемо стверджувати, що саме в дошкільному віці особливо помітними є порушення всіх сторін мовленнєвої діяльності у дітей із ЗПР.

Характерною ознакою дітей дошкільного віку із ЗПР є міжособистісна взаємодія від подолання ними труднощів зовнішнього діалогу до усвідомлення соціального досвіду співпраці з іншим, що втілюється за допомогою внутрішнього діалогу.

У наукових працях спостерігаємо два бачення комунікативної діяльності. За першого комунікативна діяльність розуміється як розмежування понять «спілкування» і «діяльність», цю точку зору обстоювали Б. Ломов та інші вчені. Проте українські науковці (Н. Бабич, І. Богомолова, Н. Драгомерецька, В. Кобильченко, І. Мартиненко, І. Омельченко, О. Проскурняк, О. Цимбалюк) розглядають спілкування як один із видів діяльності, а як діяльність спілкування – комунікативну діяльність.

Комунікативна адаптація є результатом адаптаційних дій особистості, який досягається в процесі комунікативної взаємодії з іншими суб'єктами за умови набуття адаптантом комунікативної компетентності, засвоєння символічної, нормативної основи процесу комунікації та притаманних цьому суспільству культурних і соціальних особливостей [4, с. 330].

Від комунікативної адаптації залежить можливість пристосування дітей до нових взаємовідносин, адже саме вона відповідає за розвиток соціальних умінь і навичок. Комунікативна адаптація є необхідною складовою частиною розвитку комунікативної діяльності та спілкування. Поняття «комунікація» пов'язується

з процесом обміну інформацією під час здійснення спільної діяльності та спілкування.

Проаналізувавши дослідження, можемо зазначити, що більшість обстежуваних дітей із ЗПР використовує ситуативну форму спілкування. Це свідчить про те, що діти цієї категорії вибирають насамперед гру для формування комунікації та розвитку. Розглядання та читання книжок, пояснення відповідного матеріалу вже на початкових етапах супроводжувалися значним зниженням інтересу дітей, незадоволеністю, розгубленістю, сором'язливістю, підвищенням відволікання. Проте використання малих фольклорних форм (загадок, прислів'їв), зокрема ігрового фольклору (примовок, лічилок, скоромовок), заохочувало дітей до навчальної та пізнавальної діяльності.

Бесіда про сім'ю зацікавила лише одну дитину, що свідчить про активну роль батьків у розвитку та вихованні дитини, їх взаємодію, знайомство з навколишнім світом, активне введення в соціум. У всіх інших вона викликала нерозуміння, несприйняття, іноді закритість та відмову.

Часто діти звертали увагу на ігровий матеріал чи інші предмети в кабінеті, лише одиниці реагували на зникнення окремих предметів або інше місце їх розташування в просторі. Під час проведення дослідження рівень комфортності дітей із ЗПР був помітно напруженим, діти проявляли сором'язливість, інертність та скутість. Лише в деяких ігрових моментах спостерігалася в окремих дітей довіра до співрозмовника, проявлялися розкутість та самовпевненість.

Проте більшість дітей активніше взаємодіяли й давали відповіді на запитання під час ігрової діяльності або виконання улюбленої справи, наприклад малювання героїв з мультфільму, який часто переглядають. Закцентувати їх увагу на іншій діяльності вдавалося доволі складно, інколи це призводило дітей до емоційного невдоволення та дратівливості.

Під час переходу на інший вид діяльності спостерігались як невербальні, так і вербальні прояви бажання дітей повернутись до ігрової діяльності, адже саме під час гри діти відтворюють свої враження від пізнання довкілля, осмислюють отриману інформацію. Аналіз даних дав змогу отримати характеристики змісту комунікативної адаптації дітей.

Спостереження за дітьми із ЗПР у процесі комунікації показало, що рівень мовленнєвої активності є доволі низьким. Як зазначила у своєму дослідженні Г. Найдьонова, у дітей із ЗПР за стихійного спілкування з «чужими» дорослими мовлення перебуває на ситуативно-діловому рівні. Провідним мотивом спілкування з дорослим є бажання оволодіти предметом чи практичними діями. Відсутність вираженого інтересу до явищ навколишнього

світу та іншої людини визначає одноманітність пізнавальних контактів, а також їх поверхневий характер [4, с. 333].

Як з'ясувалося, комунікативні властивості дітей із ЗПР здатні адаптуватися за необхідності співпраці з педагогами. Переважно усі діти, за якими спостерігали, користувалися невербальними засобами комунікації, зокрема тактильними засобами, жестами чи мімікою, а вербальними засобами вони користувалися дуже мало.

Найчастіше вони проявляли свій емоційний стан, посміхалися або насуплювалися під час спілкування з дорослими. Також слід звернути увагу на зоровий контакт дітей із ЗПР. Найчастіше вони не виявляють інтересу до співрозмовника, не дивляться на нього, а відводять погляд і продовжують виконувати свою справу.

Отже, результати аналізу наукових праць, присвячених цій проблемі, та результати власного спостереження свідчать про те, що комунікативна діяльність із дорослими у дітей із ЗПР є значно нижчою, ніж у дітей-однолітків із нормо-типовим розвитком. Під час особистої розмови ці діти відчувають себе дискомфортно, намагаються уникнути співрозмовника.

Для ефективного подолання бар'єра комунікативної адаптації дітей із ЗПР необхідно використовувати такі напрями. По-перше, здійснення індивідуальної роботи психолога, спрямованої на подолання проблем у комунікації з дорослими та однолітками, з уникненням негативних моментів у контакті з оточуючими, зокрема подолання надмірної сором'язливості та скутості дитини, що перешкоджають процесу комунікативної адаптації. Для підвищення впевненості в собі, підвищення самооцінки, розвитку інтересу до оточуючого середовища та інших людей важливим є використання ігрових методів корекційної роботи. По-друге, здійснення корекційно-розвивальних занять, спрямованих на розвиток особистості та взаємодію з дітьми в інклюзивному просторі. По-третє, задіяння батьків до активної участі у корекційно-розвивальних заходах, спрямованих на розвиток дитини та її комунікативних навичок. Такі заходи повинні мати комплексний характер і включати роботу командного супроводу, а саме вихователя, психолога, дефектолога, логопеда, асистента вихователя, батьків.

Висновки з проведеного дослідження. У дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку психологічними особливостями комунікативної діяльності є несформовані передумови, необхідні для формування та розвитку процесу комунікації; схильність до надмірної сором'язливості та невпевненості; здатність до усамітнення; значне відставання у формуванні

навичок спілкування в процесі бесіди; низький розвиток потреб соціального характеру.

Наступні дослідження особливостей комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із ЗПР та детальніший теоретичний аналіз наукових праць допоможуть віднайти оптимальні методи розвитку комунікації, які не лише задовольняли би потреби дітей, але й не вимагали б надмірних зусиль дорослих.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Омельченко І. Комунікативна діяльність дошкільників із затримкою психічного розвитку як вияв їх індивідуальності. *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій* : збірник наукових праць. Київ : ТОВ «Альфа-ПІК», 2020. С. 253–263.
2. Субашкевич І. Особливості граматичної сторони мовлення у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення III рівня. *Збірник наукових праць НПУ імені М. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2018. № 36. С. 111–116.
3. Омельченко І. Психолого-педагогічні основи діагностики і формування комунікативної діяльнос-

сті у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку : навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2015. 185 с.

4. Найдюнова Г., Терьошина І. Особливості комунікативної адаптації у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 19: Спеціальна психологія* : збірник наукових праць. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2013. С. 330–334.

5. Андреева Н., Островська К. Програма «Особлива дитина: для дітей дошкільного віку зі спектром аутистичних порушень» / за ред. Д. Шульженко. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2012. 250 с.

6. Глушенко К. Особливості налагодження комунікативних зв'язків особами з порушеннями зору. *Комунікація для всіх* : матеріали IX Східно- та Центральноєвропейської Регіональної конференції з проблем альтернативної та допоміжної комунікації / за ред. В. Синьова, М. Шеремет. Київ : ДІА, 2013. С. 17–19.

7. Проскурняк О. Взаємозв'язок інтелекту та комунікативних дій учнів зі зниженим розумовим розвитком. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки* / гол. ред. В. Курил. Луганськ, 2011. № 23 (234). С. 192–197.